MANUEL RIU

ALGUNS COSTUMS FUNERARIS DE L'EDAT MITJANA A CATALUNYA

1. *El lavatori i exposició del difunt*

No és gaire el què sabem encara dels costums funeraris de Catalunya a l'Edat Mitjana, però potser ja és hora de donar a conèixer l'estat de les investigacions, per tal que hom pugui avançar més en aquest camp de l'arqueologia medieval. En veritat, és ben poc el què hom ha descobert fins ara. Sabem, això no obstant, que els cristians, els primers segles de l'Edat Mitjana, tenien el costum de rentar els cossos dels difunts abans de procedir a enterrar-los.[1] A Catalunya, el segle XI, els cadàvers eren rentats per familiars, o per clergues, que percebien una quantitat en metàllic per a realitzar aquest treball. La feina, certament ingrata, solien realitzar-la dos clergues; embolcallaven després el difunt amb draps de lli, o bé el vestien amb un «vestit especial» per a sebollir els morts, i així restava exposat a la contemplació dels familiars i amics, que el vetllaven durant tres dies, abans d'enterrar-lo definitivament.

Consta que Guitard de Barberà, per exemple, vengué l'any 1005 el seu elm (sens dubte un casc punxegut de ferro amb protecció nasal) i la seva llança per a comprar-se els *vestimenta tumularia,*[2] mortalla o vestits de sepelir-se que no sabem ben bé en què consistirien, si en simples draps de lli o bé en una túnica de la mateixa tela. En tot cas, no eren pas barats, si calia despendre's d'un elm i una llança, o bé d'una tassa d'argent, per a pagar-los. Josep Balari adduí documents dels anys 1036, 1076, 1083 i 1114 amb referències a aquests

1. SANT GREGORI: *Diàlegs.* — Ed. J. Soberanas. — Edit. Barcino (Col. Els Nostres Clàssics, núm. 97). — Barcelona, 1968. Al llibre IV, capítol XVII, escrit els anys 593/594 de JC., es refereix a aquest costum, existent entre els seus propis parents, i situat a la Itàlia del segle VI.

2. Arxiu de la Catedral de Barcelona, *Libri antiquitatum,* III, núm. 218. — Vegeu P. BONNASSIE: *La Catalogne...* Toulouse, 1975. Vol. I, pàg. 428, nota 204. — Cart. Sant Cugat, doc. 708: Testament del clergue Guillem Sendred, del 23 nov. 1082, en el qual deixa *unum cifum argenteum* per tal d'adquirir «drapos ad suum corpus».

vestits especials (en alguns casos, almenys, sols draps de lli) per a embolcallar cadàvers, i un testament de l'any 1080, en el qual el sacerdot Dalmau Geribert feia un llegat de vuit mancusos per als tres clergues que rentarien el seu cos quan morís, i dos mancusos més a cada un dels preveres que vetllessin i custodiessin el cadàver, durant els dies que restaria exposat abans d'ésser sepelit. Com hem indicat, l'exposició dels cadàvers, el segle XI, podia durar fins tres dies, per tal de permetre que arribessin els parents que vivien més lluny.[3]

Sobre la clau i les dovelles de l'arc de la porta d'accés a l'església romànica de Sant Miquel de Fontfreda (ajuntament de Maçanet de Cabrenys, comarca de l'Alt Empordà), una vella fotografia de l'any 1920 ens mostra[4] la presència d'una lauda sepulcral empotrada, de marbre blanc, datable els segles XII-XIII. En l'actualitat dita lauda resta dipositada dintre de l'església parroquial de Sant Martí de Maçanet de Cabrenys, adossada amb garfis de ferro a una paret. En la dita lauda, segons l'esmentada fotografia, apareix cisellada —sota dos àngels que pugen al cel l'ànima del difunt—, la representació d'un banc de rentar els morts, a manera d'un llit baix, sostingut per sis peus o suports. Sobre el banc o llit, hom veu estès el cos del difunt, cobert pel vestit mortuori. Una dona, de rostre afligit, situada a la seva esquerra, sembla rentar el cadàver amb un drap humit, o bé abraçar-lo, mentre una altra dona, situada als peus del mort, està plorant. Sembla que devia tractar-se d'un sacerdot, car hom pot veure que han posat un calze i patena damunt del pit del difunt. Un altre jove sacerdot es troba, en actitud de beneir, a la capçalera i l'acòlit arriba, per la banda oposada, amb la creu i la caldereta de l'aigua beneïda, per a l'aspersió i absolució. L'escena, en la seva ingenuïtat, no podia pas ésser més emotiva.

Creiem que a Santa María de la Piscina (San Vicente de la Sonsierra, província de La Rioja), estació arqueològica excavada del 1976 al 1979 per Esther Loyola i Josefina Andrío, hom ha trobat, en un extrem del cementeri, el banc i piscina per a rentar els morts abans d'enterrar-los. Ambdós elements, banc i piscina, resten semiexcavats a la penya, un al costat de l'altre. És possible que tinguin també alguna relació amb el costum de rentar els morts les piques localitzades al terra de l'església de Revenga, excavada pel professor Alberto del Castillo, i a la necròpolis de Cellórigo (Logroño), aquesta darrera, d'1,10 metres de diàmetre, trobada per les esmentades Esther Loyola i Josefina Andrío. Les dues piques podien haver estat destinades, atesa la situació que tenien, a rentar els cadàvers en una espècie de «segon bateig»; ja que la nova litúrgia romana —introduïda des del darrer terç del segle XI— havia imposat

3. J. BALARI: *Orígenes históricos de Cataluña.* — Barcelona, 1899. — Pàgs. 609-610.

4. Antic Arxiu Roig (avui Arxiu Albert Bastardes), clixés R-4623 A i R-4624, ambdós datats el 24 de maig de l'any 1920. — Vegeu J. BADIA I HOMS: *L'arquitectura medieval de l'Empordà*, vol. 2: *II-A Alt Empordà*, pàgs. 254, 257 i 260 (nota 8), fotografia pàg. 263.

el baptisme per aspersió de l'aigua beneïda, enfront del baptisme per immersió que és possible que perdurés a Espanya fins dates relativament tardanes, almenys els segles IX i X encara amb força probabilitat; i molt possiblement, en algunes comunitats de tradició mossàrab, fins a l'abolició de la litúrgia tradicional, encara que això que diem no sigui, per ara, res més que una hipòtesi de treball.

A la nau lateral nord de l'església gòtica francesa de La Chaise-Dieu, centrat avui sota el mur on hi ha pintada la coneguda escena de la dansa de la mort, mur de separació del cor, s'ha conservat un banc de pedra granítica atribuït al segle XII i destinat a rentar els morts. La funció a què hom destinà aquesta notable peça arqueològica resta fora de dubte, car la superfície és lleugerament inclinada del cap als peus i mostra en aquests darrers el desguàs corresponent,[5] a més de tenir un coixí de pedra, a la capçalera, per a dipositar el cap, i una sèrie d'incisions inclinades en la superfície allisada del llit de pedra, per a recollir i conduir les aigües del lavatge fins a dit desguàs. En aquest cas el banc o llit de pedra era transportable d'un lloc a l'altre, mentre que en els exemples de Castella anteriorment adduïts era tallat a la roca i fix, com ho eren les piscines buidades a la penya.

Desconeixem fins quan degué perdurar aquest costum de rentar els morts en un banc o llit de pedra, però en una visita recent al monestir cistercenc de Santa María de Huerta (província de Sòria) tinguérem ocasió de comprovar que en una capella lateral del temple, que pot datar-se en el segle XIII, al costat de l'absis principal per la banda sud, s'han conservat les restes d'una decoració pintada del major interès per al nostre tema. Sota la finestra que centra la construcció rectangular d'aquesta capella, es representà l'acte de vetllar el cadàver d'un monjo, jacent damunt del banc de pedra en el qual degué ésser rentat, perquè hom dibuixà el llit o banc molt robust i el pintà de blanc, situant sota d'ell dues calderetes de coure. Dos monjos vetllen el mort, durant l'exposició del cadàver, mentre que a les dues escenes que envolten a aquesta principal, es veu que el malalt ha rebut, respectivament, la comunió o viàtic i l'extremaunció. Una restauració deficient de la part baixa de la finestra, que ha eliminat la meitat superior de l'escena central d'aquestes pintures, atribuïdes amb poca precisió als segles XIV-XV, no ens permet d'observar més detalls del tema. Amb tot, sembla que hom pugui parlar d'una perduració del costum de rentar els morts a la Castella de la baixa Edat Mitjana.

5. A la guia anònima de la *Chaise-Dieu*. — Edit. Delta 2000. — Colmar-Ingersheim 1977, pàg. 27, es llegeix: «Il s'agit de la pierre d'exposition des moines et du lit sur le quel on faisait leur toilette funèbre. Cette pierre a sa petite histoire: Théophile Gautier la connaissait de renom et voulut la retrouver en 1860. C'est dans une cour de ferme qu'il fallut aller la chercher. Pendant la Révolution, un paysan l'avait récupérée, espérant en faire un abreuvoir (début de cavité à coup de pics sur le dur granit). L'Auvergnat dut renoncer à son projet; mais le poète dut payer 3 louis d'or la restitution à l'abbaye».

2. *Els llocs d'enterrament*

Un cop rentat el cadàver, embolcallat amb un llençol o drap de lli, i exposat a la curiositat, plors i pregàries de la gent, no sembla pas que sempre rebés sepultura al cementiri de l'església parroquial o bé al del monestir que hauria escollit en vida. Amb el temps, la territorialitat familiar aniria delimitant àmbits en els cementiris parroquials, com ho demostra la documentació catalana del segle XIV. Però durant els primers segles medievals hom retroba sepultures als voltants de les masies i en llocs aïllats on no consta que hi hagués hagut cap església.

És ben sabut, i les troballes arqueològiques ho palesen, que en els pobles o nuclis d'habitació de l'antiguitat no era rar que hom enterrés els parents difunts al subsòl de la llar, per tal que llur esperit no inquietés i seguís protegint els vius. Aquest costum d'enterrar els morts a la pròpia casa, o bé al seu davant, degué perdurar fins i tot després que fos acceptat el cristianisme. Quan excavàrem, amb el doctor Alberto del Castillo, el Castellot de Viver (al municipi de Viver i Serrateix i a la vall del Llobregat), trobàrem el cadàver d'un nadó dintre d'una tomba de planta ovalada, excavada a la roca, davant del graó de la porta d'una construcció rectangular, erigida sota la penya del Castellot i davant del seu primitiu altar, que segons sembla restà habitada almenys fins el segle XVI. Un fenomen semblant vàrem poder observar en les estacions arqueològiques mossàrabs, o no cristianes, de Busquistar (un cadàver d'infant enterrat paral·lel a la porta de la casa) i de Marmuyas (municipi de Comares, província de Málaga); en aquest darrer cas fins i tot amb cadàvers d'adults, i ambdós exemples en un període que cal fixar entre els segles X i XII. Sembla, doncs, que hom pot dir que a l'alta Edat Mitjana era freqüent encara, almenys no pas insòlit, el fet d'enterrar infants i adults davant de les pròpies cases.

Recentment, en la tercera campanya d'excavacions realitzada l'estiu del 1980 al poblet medieval de Sant Miquel de la Vall (avui deshabitat, a la Barcedana, Conca de Tremp), vàrem localitzar dos enterraments infantils davant dels graons de les portes que comunicaven l'habitació central d'una vivenda, on hi hagué la llar de la casa, amb les altres dues habitacions de la casa: l'entrada i el forn de coure el pa, d'una banda, i el magatzem o dipòsit de queviures i eines, de l'altra.

El costum d'enterrar els nens petits, *albats* o menors de vuit anys, en la pròpia vivenda, és evident per les troballes arqueològiques esmentades que, com hem dit, cal situar ben bé entre els segles X i XII. A confirmar-nos aquesta suposició vingué un document del 18 d'abril de l'any 1054 en el qual, arran d'un plet entre el bisbe Guislabert de Barcelona i Guillem Oliva de Salsanes, sobre la propietat de la sagrera de Sant Boi de Llobregat, el jutge Adalbert

Eldemar convocà als parroquians abans de dictar sentència,[6] i tot pregant-los que «no li ocultessin res de la veritat», va poder saber que Guillem Oliva i la seva esposa tenien el cementiri com un bé alodial (*per suum alaudium,* diu literalment el text), i el bisbe no va poder demostrar, ni documentalment, ni per mitjà de testimonis, que el cementiri fos de la seva església. El jutge sentencià, doncs, a favor del matrimoni, per tal que s'enterressin els morts en el dit cementiri sense cap contradicció, i no als portals o portes de les cases com es feia des de temps antic. El costum d'enterrar els morts al subsòl de les vivendes, dintre del portal o bé davant de les portes era, doncs, usual encara no sols a la Catalunya interior sinó fins i tot al Pla del Llobregat. I el mateix costum, del qual tenim el testimoni fidedigne de Viver, ja esmentat, aparegué en les exploracions efectuades al món islàmic peninsular d'aquell temps: als exemples de Busquístar o de Marmuyas, cal afegir que a les restes d'una casa del poblet de La Torrecilla (avui Pantano de Los Bermejales, província de Granada) hom localitzà un crani d'adult al peu del graó de la porta d'entrada, enterrat a ben poca profunditat en el subsòl de l'habitació.[7] Encara que ens pugui semblar estrany, a mig segle XI, no s'havia generalitzat l'enterrament dels morts familiars als cementiris parroquials, tot i ésser ja plenament cristiana la major part de la població. I en aquells moments hom fomentava la creació de sagreres, al voltant de les esglésies, per tal que els morts reposessin en terra sagrada i que el seu repòs no fos molestat. Desarrelar el costum d'enterrar els morts dintre de les cases o al seu voltant, que hom ha pogut constatar que es feia ja en els nuclis de població indígenes en produir-se la conquesta romana,[8] no degué resultar fàcil per a les autoritats eclesiàstiques i civils.

Amb tot, val a dir que, almenys des del segle IX, hom troba ja amb freqüència les ermites i esglésies voltades d'enterraments. I si bé hom pot sospitar que, en alguns casos, hi ha esglésies que foren edificades enmig d'àmbits que eren ja cementirials, per a santificar-los, també hom pot veure aplegades sepultures entorn dels absis i a l'interior dels temples, que són coetànies i posteriors als edificis. No sembla, en tot cas, que hom delimités amb murs els

6. Vegeu el text a l'Arxiu de la Catedral de Barcelona, *Libri antiquitatum*, IV, doc. 154, fols. 53 v/54r. I també J. MAS: *Notes històriques del bisbat de Barcelona.* Vol. IX: *Rúbrica dels «Libri antiquitatum» de la Seu de Barcelona,* Primera part. Barcelona, 1914, pàgs. 310-312, on es resumeix el document. El text diu literalment: *Manente tantummodo antiqua consuetudine ut mortui in prefato ciminterio absque ulla contrarietate et redemptione sepeliantur, non infra ianuas aut hostia domorum, sed congruis tantum in locis.*

7. A. ARRIBAS; M. RIU: *La necrópolis y poblado de La Torrecilla (Pantano de los Bermejales, provincia de Granada).* — «Anuario de Estudios Medievales» (Barcelona), IX (1974-1979), pàgs. 17-40. Referència concreta al fet en la pàg. 39 i làm. VIII, foto 16.

8. A. DEL CASTILLO; M. RIU: *El poblado bergistano de Camp-Mauri.* «VII Congreso Nacional de Arqueologia» (Barcelona, 1962), pàgs. 426-431. Vegeu especialment les planes 429 i 430 del treball, i les figures 2 i 4.

àmbits cementirials de l'entorn de les esglésies romàniques fins els darrers segles medievals.

3. *El testimoni dels morts*

En relació també amb els cadàvers dels pàrvuls o *albats,* que algunes vegades hom trobà sota els altars de les esglésies per haver estat considerats «cossos sants», suplint o bé acompanyant les relíquies, existí a Catalunya una ordalia, documentada per Balari entre els anys 1037 i 1180, que no hem vist consignada a altres llocs. En efecte, ja el mateix Balari [9] anotà que el costum d'invocar el *Judici de Déu per mitjà de nens morts no figurava pas a les lleis* visigodes i suposà que degué introduir-se en els tribunals catalans arran de la reconquesta, sense que hom pugui precisar-ne l'origen. Adduí el testimoni d'un judici, celebrat l'any 1037 i presidit per la comtesa Ermessenda de Barcelona i el seu *nét el comte Ramon Berenguer I,* amb assistència del bisbe i dels pròcers del comtat. Pladejaven Bernat Otger i l'abat Guitard de Sant Cugat del Vallès per la possessió de diversos llocs i el demandant, Bernat, advertí al tribunal que no reconeixia altre dret que el de l'ordalia: «posem en aigua freda, si voleu, dos pàrvuls morts, a Judici de Déu omnipotent, per tal que així quedi ben manifest a qui corresponen de dret els dits béns». La comtessa i el bisbe establiren que si el nen que representaria una de les dues parts s'enfonsava en l'aigua o bé «era rebut» per ella, se li daria la raó; però que si totes dues criatures sobrenedaven o s'enfonsaven, es repartirien els termes objecte del litigi entre ambdues parts. Arribat el dia que hom havia fixat per a la realització de la prova, l'aigua va cobrir, però no retingué l'infantó que representava els interessos de Sant Cugat, i el nen de la part contrària es mantingué flotant en la superfície. Per la qual cosa es convingué de fer un repartiment desigual dels béns, lliurant a Bernat Otger la part més gran. Dos documents, del 19 de juliol de l'any 1037 i del 4 d'agost del 1045, han conservat el testimoni del fet, el primer a través d'un text del 1180, i de les seves conseqüències.

Un altre exemple de la invocació, tàcita o explícita, del testimoni dels morts el trobem en el fet que les primeres reunions dels prohoms d'un lloc, per a tractar problemes comuns, es fessin als atris de les esglésies (el subsòl dels quals era lloc preferent d'enterrament) o bé al banc de pedra adossat a la paret de *migjorn d'alguns temples romànics,* per la cara externa, on s'obria la porta d'entrada i on començava ja d'ésser habitual d'enterrar els difunts. Aquest banc on s'asseien els prohoms per a deliberar, restava situat, doncs, dintre de l'àmbit del cementiri on reposaven els cossos de llurs avantpassats.

9. J. BALARI: *Orígenes* (cit. nota 3), pàgs. 383-385.

Ben aviat hom aprofità la protecció dels morts per a depositar dins d'aquest àmbit la collita i fins per a construir-hi vivendes. Abans de finalitzar el segle XII hom veié obrir-se carrers de cases dintre de la sagrera, a la recerca de protecció i seguretat per part dels vius.

D'ençà que, en ple segle XII, es precisa la creença en el Purgatori com un lloc on les ànimes dels difunts podran obtenir el perdó dels pecats, les pregàries i aniversaris amb absoltes als cementiris es fan més freqüents. Des del segle XIII, no és rara la representació de l'arcàngel Sant Miquel i el dimoni, contrastant el pes de les bones obres en la balança on hi ha la figureta de l'ànima, a través de pintures i escultures com les que ha estudiat Francesca Español.[10] Tota vegada que el sentiment d'una vida ultraterrena impregna l'esperit de l'home medieval, no pot sorprendre'ns la invocació del testimoni dels morts. Els morts familiars segueixen constituint una part important del grup familiar que protegeixen. Però, si hom els reverencia, no deixa també de sentir-se'n temorenc. ¿Com podríem explicar, si no fos així, el fet que els homes de Sant Miquel de la Vall que enterraren dos fills de la família davant dues portes d'accés a la llar, els colloquessin damunt del crani una pedra que els l'aixafà? Volien sentir-se protegits, però no volien que l'esperit dels morts pogués inquietar-los. I, si no és erroni el testimoni de la moneda trobada amb ells prop de la llar, tot això podia succeir en ple segle XIII a la Conca de Tremp.

4. *L'enterrament*

Cal sospitar, doncs, que hi hauria almenys dos tipus d'enterrament: el realitzat a la llar i el del cementiri parroquial o senyorial. En aquest, és cosa sabuda que els clergues acompanyaven el mort fins al sepulcre amb la creu alçada, ciris i l'encenser, essent transportat el cadàver a les espatlles dels amics i parents o bé sobre un mul, en un bagul de roure o de pi. Quan el mort era transportat a les espatlles, hom lligava el bagul o caixa a un pal llarg, amb cordes, per tal de facilitar-ne el trasllat. Quan hom el collocava de través sobre d'una mula, també calia lligar-lo amb cordes. Després, i als nuclis urbans, hom utilitzarà per a transportar-lo el propi llit o bé carros. Després de la cerimònia religiosa o funeral, i del soterrament del bagul amb el cadàver, parents i amics es reunien a la casa del difunt en un dinar ritual dit *dinar dels morts,* ben documentat a Catalunya des del segle XII fins al XIV i compost per pa, vi i carn. Aquest menjar ritual subsistí fins el segle XX als Pre-pirineus (comarques del Solsonès i Berguedà), a l'Empordà, al Vallès, i a altres comarques de Cata-

10. F. ESPAÑOL: *El tema de la psicòstasi arran d'un portal romànic de la Catalunya Nova: Sant Miquel de la Portella.* — «Quaderns d'Estudis Medievals» (Barcelona), I, núm. 2 (1980), pàgs. 94-101.

lunya, essent costum de procedir a una abluci6, també ritual, abans d'asseure's a taula.[11]

Aquest menjar, que hom retroba a Osona el segle XIII i que els mercaders barcelonins del segle XIV solien consignar en llurs testaments,[12] desitjosos d'obsequiar els amics, era un record, conscient o no, de les libacions rituals dels primers segles que es feien sobre els sepulcres dels morts i que és molt probable que no haguessin desaparegut ben bé a Catalunya els segles X i XI, segons semblen indicar les cavitats o receptacles propers a les sepultures antropomorfes excavades a la roca (a Santa Maria de Cervelló, per exemple),[13] amb canalets de penetració dins la sepultura, o de comunicació amb altres enterraments, o bé pels dipòsits de cendres també relacionats amb sepultures, o per les sitges d'ofrenes observades als cementiris.

5. *Les libacions a les tombes*

Fins i tot és possible que no sempre aquestes libacions rituals tinguessin una relació directa amb l'acte de l'enterrament, car, com en l'Antiguitat, se seguia invocant els morts com a testimonis dels tractes que hom feia i, en semblants ocasions, es podia beure damunt de les tombes vi calent per a corroborar la validesa d'un tracte verbal o bé d'un compromís no contret per escrit. Sembla ésser que, el dia de l'aniversari de la mort, després de les cerimònies religioses, tampoc era insòlit que la família celebrés un banquet fúnebre, sobre la tomba, per tal que el difunt en pogués participar, acompanyant-lo fins i tot de danses,[14] i que pels canalets o forats, oberts a la pedra, es tirés aigua, i fins i tot vi, vers l'interior, per apagar la set del mort.

Les ofrenes funeràries que es cremen en les esglésies i les cendres de les quals s'espargeixen damunt de les tombes o bé es dipositen a les fosses destinades a aquest fi, sembla que tendien a provocar la fecunditat o bé a conjurar les ma-

11. Uns trenta cinc anys enrera tinguérem ocasió d'assistir a un dinar ritual a Casa Llobeta, masia dels voltants de la Serra de Busa (municipi de Guixers), i recordem que dos parents del mort, en retornar de l'enterrament, es collocaren als dos costats de la porta de la casa, amb una tovallola i un gerro d'aigua i una palangana, i els amics s'anaven rentant les mans abans d'entrar a la casa i d'asseure's a la taula. El menjar consistí en la típica escudella i carn d'olla, pa i vi, sense carns rostides ni postres.

12. Diversos exemples consten als pergamins de Santa Maria del Mar, de la segona meitat del segle XIV, que ara estem inventariant.

13. Vegeu l'article de J. BOLÒS; J. I. PADILLA i M. PAGÈS: *La necròpolis de tombes antropomorfes de Santa Maria de Cervelló.* — «Quaderns d'Estudis Medievals» (Barcelona), 1, núm. 2 (1980), 67-80. En particular la sepultura núm. 7, figs. 12 i 13, i el text de les pàgs. 75-76.

14. *Memoire de la Terre. Maison Fuzier Mazamet.* Mazamet, Haut Languedoc, 1979 82 pàgs. amb ils. Referència especial a la pàg. 21.

lalties,[15] essent prohibides diverses vegades per l'Església, des del segle XII fins el XV. Hi ha llocs on s'ofereix als morts la terra dels camps, les teules de la teulada, les cendres de la llar familiar, utensilis, amulets, ossos d'animals, etc.[16] No ens consta, però, explícitament que aquests costums es practiquessin a Catalunya. Caldria repassar, d'una banda, les resolucions dels sínodes episcopals, d'altra les penes dels penitenciaris, i fins els decrets de visita conservats als arxius diocesans a partir del segle XIV, per tal de veure si hi consta quelcom que ens permetés de deduir o d'afirmar amb seguretat la presència d'alguna d'aquestes pràctiques a casa nostra a la Baixa Edat Mitjana. Mentre això no es faci, només a títol comparatiu podem consignar allò que hom sap de l'altra banda dels Pirineus.

6. *Les esteles*

El que resta ben palès a Catalunya és l'existència d'esteles de diversa tipologia, si bé majoritàriament anepigràfiques. Hom ha considerat del temps de Carles el Calb (meitat del segle IX^{è}) l'estela de pedra calcària que guarda el Museu Episcopal de Vic. És de forma rectangular, coronada per dos lòbuls inclinats formant dues cares contraposades amb faccions contretes per l'angoixa. A la part central, sota d'ambdues cares, una breu inscripció de tres línies, i una creu. Hom pot endevinar que hi diu: «En el nom de Crist, plagui Abo al Nostre Senyor. Amen». O bé, tal vegada, «En el nom de Crist, Pere jau en el Senyor, Alfa i Omega. Amen». No obstant, per la forma i per les lletres, que hom pot situar entre els segles IX i X, és aquesta una estela excepcional. A la vegada estela i làpida funerària.

Són conegudes la làpida funerària de Witiza, fill de Teodored, datada el 23 de març del 900 i conservada al Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona, o la inscripció del Museu de Girona, procedent de Sant Martí Sacosta, que sembla ésser del segle X. Però tampoc hom les pot considerar freqüents. Són, de fet, peces inusuals. A la ciutat hom escriu encara epitafis però, al camp, són rars. Amb tot, un document de l'any 1080, en el qual s'esmenta un «epitafi escrit»,[17] ens serveix de testimoni indirecte de l'existència d'esteles amb inscripcions, semblants a les existents en l'àmbit musulmà i destinades a perpetuar el nom del difunt o assenyalar el lloc concret del seu enterrament. Aquestes esteles podien ésser de pedra i anepigràfiques, a judicar per les nostres troballes a Sant Esteve de Caulès i a altres bandes,[18] o bé de terra cuita,

15. Id. id., pàgs. 23-28.
16. Id. id., pàg. 41.
17. J. BALARI: *Orígenes* (cit. notes 3 i 9), pàg. 610. — Vegeu també X. BARRAL: *L'art pre-romànic a Catalunya. Segles IX-X.* — Eds. 62. — Barcelona, 1981, pàgs. 19.
18. M. RIU: *Excavaciones en el poblado medieval de Caulers.* — Ministerio de Edu-

com la tègula de Banyoles descoberta al temple del monestir de Sant Esteve i que conté un epitafi del monjo Lunes gravat el 1003.[19] Si en els móns islàmic i cristià predominaren en certs moments les esteles discoidals,[20] hem de creure que bona part de les esteles dels nostres cementiris de l'Alta Edat Mitjana foren senzills blocs de pedra collocats drets prop de la capçalera de la sepultura, per a evitar la seva destrucció o profanació en ulteriors enterraments sense cap inscripció o signe, ni tan sols la creu.

Tot i que no tenim pas encara prou elements per a un estudi complet de les esteles, hom pot afirmar que els segles X i XI predominen les esteles anepigràfiques formades per una pedra de secció rectangular, allargassada i clavada o enfonsada prop del cap o damunt l'espatlla, mentre que des del segle XII, i en el XIII, semblen imposar-se les esteles discoidals, amb algun signe gravat: una creu, una estrella, un símbol heràldic o parlant, etc. El difunt, bona part d'aquest temps, roman anònim. Generalment no podem saber ni el seu nom, ni l'any en què morí. Són rares o tardanes les esteles que ens ho indiquen. L'estudi antropològic ens ajudarà a conèixer el sexe i l'edat, i fins algunes vegades les malalties que pati o de què morí. Però l'home medieval escrivia ben poc. Des del segle XIII, de tota manera, els epitafis funeraris es fan més freqüents al món cristià, i hom voldrà que el seu nom passi a la posteritat.

7. *Tipologia de les sepultures.*

El propi Balari, suara esmentat, recordava un text de l'any 1034 en el qual es parla d'un «monument amb escales, calç i pedra» per a sepultura[21], que tal vegada seria un monument funerari romà reaprofitat o reutilitzat. La reutilització de sepultures i de sarcòfags antics sembla haver estat molt freqüent al llarg de l'Edat Mitjana. Però també les tombes més senzilles foren reutilitzades més d'una vegada, tal vegada per a enterrar-hi parents o membres del mateix grup familiar. Això fa que, moltes vegades, sigui difícil de precisar l'època a què pertany un determinat enterrament o el mort que hom troba a l'interior d'un sepulcre ben datat. D'altra banda, els enterraments successius han destruït o barrejat els estrats, no obstant l'existència d'esteles, i la troballa de fragments ceràmics

---

cación y Ciencia (Excavaciones Arqueológicas en España, núm. 88). — Madrid, 1975. — 82 p. amb ils. Per al tema concret de les esteles, pàgs. 55 i 56.

19. J. MARQUÉS: *Descubrimiento de un epitafio del año 1003 en el templo monasterial de San Esteban de Bañolas.* — «Revista de Gerona», XVIII, núm. 59 (1972), pàgs. 23-27, amb 1 fig.

20. Vegeu sobre aquest punt M. RIU: *La arqueología medieval en España.* Apèndix a M. DE BOÜARD: *Manual de Arqueología Medieval.* — Edits. Teide / Base. — Barcelona, 1975. Especialment les pàgines 457 i 458.

21. J. BALARI: *Orígenes*, pàg. 610.

amb les terres d'una necròpolis pot induir a notables errors o bé a atribucions cronològiques falses. Estudiar un cementeri medieval és, doncs, probablement una de les tasques més difícils per a l'arqueòleg en l'estat actual dels nostres coneixements.

Amb tot, hom pot indicar que, des del segle VI tendeixen a desaparèixer les sepultures de *tegulae* planes de secció triangular a dos vessants, si bé es possible que hom en trobi alguna encara un xic més tard amb materials reaprofitats, car no sembla que les teules planes deixin de fabricar-se abans del segle X. En el període dels segles VII al IX degué haver-hi: sepultures del tipus cista o caixa, fetes amb grans lloses i coberta horitzontal; sarcòfags reaprofitats del món romà o bé imitats, si bé amb una pèrdua gradual de tècnica; i, possiblement, també algunes cistes de secció triangular, fetes amb lloses, que recordaven el model antic de *tegulae,* com el recordaven les cistes de secció quadrada o rectangular a què acabem de referir-nos.

Nosaltres, no obstant això, deixarem ara de banda el període visigot, en el qual degué iniciar-se l'excavació de sepultures a les roques, que tant proliferaren els primers segles de la conquesta Carolíngia del territori català. Sepultures de planta oval i sepultures antropomorfes, asimètriques o simètriques, a les quals ja ens hem referit en altres ocasions [22], degueren ésser les que predominaren els segles IX i X allí on hi havia roca i l'utillatge de ferro existent permetia de treballar-la. Però, no pas arreu. En les diverses campanyes d'excavació efectuades al monestir de Sant Sebastià del Sull, que cronològicament s'estengué de la fi del segle IX a la fi del XII, cal remarcar l'absència total de sepultures antropomorfes excavades a la penya. Hi hagué, amb tot i això, almenys sis tipus diferents de sepultures que, de més antic a més modern, tractarem de sintetitzar a continuació:

1) Sepultures de fossa simple, amb coberta de lloses grans, en nombre de quatre a sis, posades horitzontals damunt la fossa, algunes vegades amb protecció superior d'una capa d'argila i, possiblement, amb ús de baguls de fusta d'alzina o de roure formats per taulons gruixuts units per tascons de fusta, sense claus de ferro. Les parets de la fossa no es recobrien amb cap tipus de material.

Alguna d'aquestes sepultures de fossa era doble. La posició de l'esquelet o esquelets si eren dos, podia variar, encara que la orientació habitual fou la d'E. a W., amb els braços sobre l'estómac o bé damunt del pit.

Els enterraments de fossa simple, voltada o no de pedres, però amb lloses de coberta, han estat considerats com a pertanyents als segles IV al VI per María del Rosario Lucas de Viñas, en estudiar la necròpolis de El Cantosal [23], però cal afir-

22. M. RIU: *La arqueología* (cit. nota 20), pàgs. 454-457.

23. M.ª DEL R. LUCAS DE VIÑAS: *Necrópolis de «El Cantosal», Coca (Segovia).* — «Estudios Segovianos» XXV, núm. 73 (1973), pàgs. 137-157, sense ils.

mar amb seguretat que, almenys a Catalunya, es prolongaren fins a dates força més tardanes i que no hi hem sabut veure precedents tan remots. Igualment indica aquesta autora que «es frecuente, tanto en las necrópolis bajo-romanas como en las visigodas, la aparición de restos óseos amontonados, destrucción involuntaria de un enterramiento al proceder a otro»[24], potser perquè no sempre les esteles de pedra, collocades a sobre per assenyalar l'enterrament, havien resistit el pas dels anys. I el mateix es podria dir d'èpoques menys reculades, com veurem en observar les necròpolis de tota l'Alta Edat Mitjana i fins d'etapes posteriors.

2) Sepultures en forma de cista, de planta ovalada, de coberta doble o bé senzilla, formades per parets laterals de pedres petites o bé mitjanes, o bé pedres de riera, o bé llosetes horizontals, envoltant l'interior de la fossa; amb coberta de lloses planes, en nombre de cinc a set, poques vegades més. La posició de l'esquelet varia, essent sempre en decúbit supí, però unes vegades amb els braços creuats sobre la pelvis i d'altres amb un dels dos braços estès al costat del cos.

Una variant d'aquest tipus pot ésser la sepultura de capçalera antropomorfa feta sempre amb llosetes petites, modificant la planta oval però no l'obra de les parets, de palets de riera o bé de llosetes horitzontals collocades una damunt de l'altra per tal d'aconseguir l'altura desitjada.

Ens sembla que aquest tipus de sepultura, amb les dues variants anotades (de forma oval i antropomorfa) degué correspondre a les sepultures ovals i antropomorfes excavades a la roca allí on n'hi havia. Però als llocs on el sòl el constituia la terra i no la roca, hom no tenia altre remei que excavar una fossa a la terra i recobrir-la interiorment amb pedretes donant-li la forma desitjada. Que la forma oval correspongués a persones del sexe femení i la antropomòrfica al sexe masculí, és ja una qüestió no demostrada per ara, tot i que en alguns llocs de Castella no ens sembla inversemblant per als segles IX i X. A Catalunya, els exemples coneguts, de Rubí o bé de Sant Sebastià del Sull, no ens semblen pas definitius encara.

A Sant Sebastià del Sull aquest tipus segon pot correspondre al primer terç del segle X però no gosaríem portar-lo gaire més enllà de mig segle i, en tot cas, creiem que fou modificat abans d'acabar-se la desena centúria.

3) Sepultures en forma de cista o caixa de lloses, de planta rectangular, amb parets de lloses verticals grosses ben treballades, i amb coberta de lloses grosses amb altres de més petites entre els junts d'unes i altres. Orientades, en general, d'E. a W. L'esquelet sol aparèixer enterrat en posició de decúbit supí, amb el braç dret doblat sobre el pit o bé l'estómac formant angle recte, i

24. Id. id., pàgs. 151. — Vegeu també S. VILASECA, A. PRUNERA: *Sepulcros de losas, antiguos y alto medievales, de las comarcas tarraconenses.* — «Boletín Arqueológico de la R. Sociedad Arqueológica Tarraconense» (Tarragona); (1966), pàgs. 25-46, figs. 1-17.

l'esquerre estès al llarg del cos o bé damunt de la pelvis, si bé també consten altres posicions. Algunes vegades amb pedres a ambdues bandes del cap per tal de mantenir-lo recte, recordant encara el tipus antropomorf a que abans ens hem referit.

Aquest tipus devia ésser el predominant al llarg del segle XI, si bé quan hom veu engruixir gaire les parets, millorar la tècnica de talla de la pedra, o bé reaprofitar peces de construccions anteriors, cal pensar en una datació més tardana, del segle XII i fins i tot del XIII. Els exemples del Sull, amb tot, són majoritàriament del segle XI.

4) Sepultures del tipus cista, de secció triangular, formades per lloses allargades situades a ambdós costats de la sepultura i inclinades per a ajuntar-se al mig, a la part superior, recordant-nos les sepultures de *tegulae* planes que formaven una espècie de coberta a dos vessants, tant freqüents els darrers segles de la romanitat. Dues lloses verticals, als extrems, clouen el cap i els peus. En coneixíem un exemple a la necròpolis de Sant Pere de Grau d'Escales, de la darreria del segle XI, i en sorgiren dos més a la necròpolis de Sant Sebastià del Sull, corresponents a sepultures infantils, les quals per la seva situació dintre de l'àmbit del cementiri, no poden ésser anteriors a la fi del segle XI.

Amb tot i això, cal dir que les sepultures de secció triangular són rares a l'Alta Edat Mitjana, almenys a Catalunya. Poden constituir una imitació de les romanes de *tegulae,* en uns moments en què hom no disposava ja d'aquell material ceràmic.

5) Sepultures del tipus cista o caixa de lloses, de planta trapezial, amb parets de lloses verticals o dretes i fines, i coberta de lloses grans i fines. Algunes vegades amb capçalera indicada interiorment per una peça de pedra tosca: formant un arc de ferradura, o bé un dintell recte, o bé per dos blocs-paralellepípedes independents, un a cada banda del cap, simulant la capçalera antropomorfa; sempre de pedra tosca, fàcil de treballar i ben treballada. Hi ha casos, emperò que la peça o peces de tosca no figuren a la capçalera i llavors aquest tipus trapezial roman sense la indicació interna de la capçalera antropomorfa, essent aquest el tipus més antic.

El fet de no haver trobat fins ara més que un o dos exemples de cada un d'aquests models de capçalera indicada per mitjà de peces de pedra tosca dintre de la cista pròpiament dita, fa que hom no pugui establir encara cap mena de tipologia i menys una successió cronològica. Considerem que aquest tipus, amb capçalera interior indicada, pertany a una època avençada i que cal situar-lo dintre de la segona meitat del segle XII.

6) Sepultures senzilles de fossa, sense protecció ni coberta de lloses, si bé algunes vegades amb una capa sobreposada de pedretes, o bé una capa de morter de calç al damunt, o bé d'una barreja de calç i d'argila sobre el bagul, que devia ésser sempre de fusta i clavat amb claus de ferro i tatxes. La posició de l'esquelet sol variar, mostrant ja els braços estesos al llarg del cos, ja les mans

sobre la pelvis, ja el braç dret damunt del ventre i l'esquerre sobre d'ell, ja el braç dret estès al llarg del cos i l'esquerre damunt del pit. El cap tendeix a inclinar-se mirant vers el sud.

Creiem que aquest tipus d'enterraments cal situar-lo entre la segona meitat del segle XII i el primer terç del XIII, almenys pel què respecta a l'exemple adduït del Sull.

7) Hom podria parlar encara d'un setè tipus d'enterraments al Sull, però creiem que això resultaria un xic enganyós. Car més aviat caldria parlar de «desenterraments», perquè es tracta dels pilots d'ossos, procedents d'enterraments anteriors, remoguts en obrir una nova fossa i collocats damunt de les lloses de coberta després de procedir al nou enterrament. Pròpiament al Sull hom no pot parlar d'ossaris, ni tampoc considerar que aquest fet fos freqüent tot i l'absència gairebé total d'esteles.

Cal assenyalar també que gairebé tots els enterraments es feren aquí d'E. a W. amb els peus a l'E i el cap a l'W., i que les superposicions són mínimes, i que no apareixen a penes sepultures sobreposades unes a les altres, si bé les diferències de profunditats en els enterraments són notables.

Tal vegada l'exemple del Sull no sigui el més complet dintre de la tipologia medieval dels segles IX al XII. Per a això caldrà tenir en compte els exemples de l'Esquerda, a les Masies de Roda, que estudia en aquest mateix volum Immaculada Ollich, i de Santa Creu de Joglars, excavat fa ja alguns anys pel doctor Alberto del Castillo, i que reconstrueix José Ignacio Padilla a base de les anotacions, plànols i fotografies dipositats al Departament d'Història Medieval en morir el doctor del Castillo.

8.—*L'aportació de l'antropologia física.*

L'aportació dels estudis antropològics a un coneixement més bo dels nostres avantpassats i de llurs costums, és tan evident que no caldria pas remarcar-la. Però no és menys cert que, fins ara, en excavar sepultures hom ha tingut més cura dels objectes materials que dels esquelets. I, fins a dates ben recents, s'han comès autèntiques destrosses d'ossos humans en excavar cementeris sense mètode, ni amb els coneixemnets indispensables. Cal recordar, doncs, per tal d'evitar que en el futur puguin produir-se fets semblants de vandalisme inconscient, que cal deixar els ossos *in situ,* fins que hi hagi present un antropòleg per a realitzar l'estudi antropològic corresponent, car, com escrivien Buchet i Lorren, «l'antropologia pot aportar a l'historiador un cert nombre d'informacions tant sobre les estructures de la collectivitat, ja siguin ètniques, genètiques o demogràfiques, com sobre les condicions de vida i el comportament dels habitants» [25] d'un lloc determinat.

25. Luc BUCHET; Claude LORREN: *Dans quelle mesure la necropole du haut moyen-*

El valor de l'anàlisi antropològica en estudiar les sepultures és gran per al coneixement de la societat medieval, de les característiques ètniques i somàtiques dels individus, de les estructures familiars, del nombre de fills (a través de l'examen de les protuberàncies successives del coxis femeni), de la taxa de fertilitat, dels fills vius, de la mortalitat infantil, del creixement de la població, de l'esperança de vida, de la pràctica de l'endogàmia (per la freqüència anormal de determinades anomalies somàtiques), de les malalties, de les característiques del treball manual (a través del desenvolupament muscular), etc.[26]

Hom no pot saber encara si a Catalunya l'esperança de vida era efectivament, els segles XI-XII, de 25 a 40 anys, com a Hongria, o bé si, mentre els homes vivien una mitjana de 40 anys, les dones tenien dos moments crítics en llur vida: els 20 anys (primer fill) i els 50 (menopausa). I això, com veurem després, no impedia que hi haguessin casos excepcionals d'individus dels dos sexes que envellien molt i vivien fins als 70 o 80 anys. Però, indubtablement, aquests eren molt pocs.

S'han continuat els estudis que ja ressenyàrem el 1977 [27]. Als treballs de Josefina Roma sobre els esquelets de les necròpolis de Sant Llorenç de Morunys (Solsonès), Sant Esteve de Caulès (municipi de Caldes de Malavella, com. de La Selva) i Sant Sebastià del Sull (municipi de Saldes, com. del Berguedà), aquest darrer encara inèdit disortadament, cal afegir els estudis recents d'Elisenda Vives i Balmaña sobre les restes humanes de Santa Maria de Cervelló (com. Baix Llobregat) [28], les de Sant Nicolau de Sabadell (com. Vallès Occidental) [29], un dels cranis de Sant Sebastià del Sull (Berguedà) [30] i altres tres cranis de Sant Pere de Grau d'Escales (com. Solsonès) [31], que venen a completar l'estudi de conjunt sobre cranis catalans de Domingo Campillo [32] car, encara que aquest darrer afecti a èpoques anteriors, constitueix un precedent valuós en aquest camp.

---

age offre-t-elle une image fidele de la société des vivants? — A «La Mort au Moyen Age» «Strasbourg, 1975/1977), pàgs. 34-35.

26. Art. cit. nota anterior, pàgs. 27-48.

27. A l'apèndix al llibre de M. DE BOÜARD: *Manual de arqueología medieval.* — Eds. Teide / Base. — Barcelona, 1977. — Pàgs. 488-489.

28. E. VIVES I BALMAÑA: *Les restes humanes de Santa Maria de Cervelló (Baix Llobregat).* — «Quaderns d'Estudis Medievals» (Barcelona), núm. 2 (1980), pàgs. 80-83. — Id. ID.: *Santa Maria de Cervelló: estudi antropològic del crani de la tomba 1.* «Quaderns d'Estudis Medievals» (Barcelona), II, núm. 4 (1981), pàgs. 234-236.

29. E. VIVES *Estudio antropológico de los restos humanos de Sant Nicolau.* — «Arrahona» (Sabadell), II.ª època, núm. 4-5 (1978), pàgs. 53-99.

30. E. VIVES i D. CAMPILLO: *Estudi antropològic del crani i la mandíbula de Sant Sebastià del Sull (Berguedà).* — «Quaderns d'Estudis Medievals» (Barcelona), II, núm. 3 (1981), pàgs. 140-144.

31. E. VIVES: *Los restos humanos de Sant Pere de Grau d'Escales.* — «Acta Historica et Archaeologica Medievalia» (Barcelona), núm. 1 (1980), pàgs. 225-230.

32. D. CAMPILLO: *Paleopatología del cráneo en Cataluña, Valencia y Baleares.* — Edit Montblanch-Martín. — Barcelona, 1977. — 630 pàgs

9. *Els objectes de les sepultures o ofrenes als morts.*

Tot i que la major part de les sepultures pertanyents a l'Alta Edat Mitjana no contenen cap objecte digne de figurar en un Museu, com ha observat Jean-Pierre Sodini [33], tres ritus d'origen pagà perduren després de la cristianització: les libacions, l'òbol, i el dipòsit d'objectes de ceràmica, vidre o ferro. De les libacions, mitjançant comunicacions amb les tombes (persistents encara a Grècia en ple segle XI), ja n'hem parlat abans. Les monedes de bronze, plata o bé d'or, poden aparèixer a les tombes des del segle IV al XV, tot i que alguns creuen que, des del segle VII, l'òbol collocat a la llengua del mort per a pagar al barquer Caront el viatge al Paradís, ha deixat de tenir el sentit originari. Amb tot, el costum seguí viu a Grècia fins a l'època moderna. I, pel què respecta a Catalunya cal recordar el trient d'or del rei Ègica, de la fi del segle VII, trobat a la capçalera d'una tomba oval excavada a la roca a l'església de Sant Vicenç d'Obiols [34], els florins d'or de les sepultures del claustre de Santa Maria de Lluçà [35], pertanyents al segle XIV i acompanyats d'algun diner de tern, i les 194 monedes de plata barcelonines, dels segles XI al XIII segons sembla, diners i òbols, que es trobaren a un racó d'un ossari de l'església parroquial del poblet d'Òrrius (bisbat de Barcelona), el novembre del 1981.

Pel què respecta als objectes de ceràmica o de vidre, gerretes o bé ungüentaris collocats al cap de l'esquelet, sobre el crani, a l'esquerra, a la dreta o bé als peus, hom els retroba a l'Orient cristià del Mediterrani, fins i tot en tombes de sacerdots. Alguns pensen que aquestes gerretes devien contenir aigua beneïda, amb la qual s'aspergia el mort en l'absolta abans de sebollir-lo. En tot cas és un costum que sembla abandonar-se des de mig segle VIII però que reapareix, els segles XI i sobretot XII, a França i a Catalunya, a mesura que es reaferma la creença en el Purgatori com a lloc de redempció dels pecats i que augmenten les misses d'aniversaris per als difunts. Hom ha cregut també que els vasos dipositats a les tombes podien contenir ofrenes rituals: blat, oli i vi, o ésser destinats a cremar encens, o bé a contenir d'altres perfums. Es sabut que al món antic hom

33. J.-P. SODINI: *Témoignages archéologiques sur la persistance à l'époque paléochrétienne et byzantine de rites funéraires paiens.* — A «La Mort au Moyen Age» (Strasbourg, 1975/1977), pàgs. 11-21, amb ils.

34. J. VIGUÉ; A. BASTARDES: *El Berguedà.* — Artestudi eds. — Barcelona, 1978, pàg. 127.

35. M. RIU apèndix a M. DE BOÜARD: *Manual*, cit. nota 27, pàg. 402. Treball inèdit encara. Cal afegir que a Sant Bartomeu del Torricó (La Llitera) hom trobà un conjunt de tombes en les que els morts portaven una moneda a la mà (14 monedes de la primera meitat del segle XVI). Vegeu J. ROVIRA I MARIA SOLER: *Els enterraments de l'ermita de Sant Bartomeu Altorricó* comunicació al «IIIer. Congrés d'Història de la Medicina Catalana» (Lleida, 1981).

collocava amb els morts ungüentaris i làmpades. La presència de vasos a les tombes no era pas ja llavors insòlita a Espanya [36].

A les tombes d'eclesiàstics no és estrany de retrobar-hi peces de ceràmica, si bé a França semblen predominar els plats, dels segles XII al XIV. A la Gayole (Var), comuna de La Celle, hom trobà un mort amb una olleta bicònica grisa dotada d'ansa vertical, que contingué —segons sembla— aigua beneïda. L'olleta restava dipositada sobre el crani i el mort, datat de la fi del segle XII o inicis del XIII, mostrava els braços creuats sobre el pit i el cap mirant a l'Est, amb un segon crani, procedent d'una inhumació anterior, al costat [37]. Exemples semblants, localitzats a Catalunya, són el que s'exhibeix al Museu Comarcal de Berga, trobat als límits dels municipis de Montclar i Montmajor i datat (ignorem amb quins criteris) el segle IX tot i que no pot ésser gaire anterior al segle XII, i el que nosaltres localitzàrem a la sepultura número 66 del cementeri del monestir del Sull [38], si bé aquesta darrera peça, excepcionalment, era una *cannata* o precedent del càntir, amb broc per a beure, i romania entre les cames del mort. La collocació de l'olleta entre les cames del mort sembla que es repetia a unes tombes trobades abans del 1936 a Catllús (com. de Bages), però no hem pogut confirmar la notícia d'aquesta troballa.

Les ampolletes de vidre no solen trobar-se a les tombes medievals abans del segle XIV. En canvi, a sepultures de clergues hom ha trobat la part superior del bàcul en forma de tau (segle X), o un calze de vidre sobre el pit (datat els segles XII-XIII). A Catalunya coneixem el cas d'un calze i patena de peltre, trobats a una sepultura de la necròpolis del monestir de Sant Salvador de la Vedella, conservats al Museu Diocesà de Solsona [39], i atribuïts a la fi del segle XII o els inicis del XIII. Algunes insígnies litúrgiques i vestits clericals són rars, però, abans d'aquesta època.

També algunes vegades hom retroba insígnies de pelegrins, elements del vestit o bé ornamentals (pintes, agulles, arracades, anells, collarets, sivelles, etc.), però no pas amb freqüència. S'ha dit que sols una de cada deu tombes medievals mostra algun d'aquests vestigis, en el període del qual ara ens ocupem, centrat

36. P. DE PALOL: *Arqueología cristiana de la España romana, siglos IV-VI.* — C.S.I.C — Madrid-Valladolid, 1967. — Pàgs. 275-283.

37. *Aujourd'hui le Moyen Age. Archéologie et vie quotidienne en France méridionale.* — Direction du Patrimoine. — Sénanque, 1981-1983. — Catàleg d'una exposició itinerant projectada per G. Démians d'Archimbaud. Epígraf: *La mort et la sepulture,* pàgs. 115-117. Especialment inventari 628, pàg. 117.

38. M. RIU: *L'enterrament núm. 66 de Sant Sebastià del Sull i la seva peça de cerà mica grisa.* — «Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia» (Barcelona), núm. 2 (1981), pàgs. 213-219.

39. J. VIGUÉ; A. BASTARDES: *El Berguedà.* — Artestudi eds. — Barcelona, 1978, pàg. 280. Fotografia de R. Viladés, i descripció detallada d'ambdues peces. Al Museu Diocesà de la Seu d'Urgell hi ha també un altre calze i patena de peltre, probablement procedents de sepultura, i l'Ajuntament de Roda de Ter en guarda uns altres de L'Esquerda.

entre els segles IX i XIII, i és possible que —sobretot pel què respecta al món rural—, sigui més baixa encara la proporció.

Si fos cert, i hom hi ha insistit, que quan el mort és sepultat vestit l'acompanyen a la tomba els objectes característics de la seva condició social [40] tals com les armes al guerrer i l'utillatge agrícola al camperol, haurien d'esser més rics els cementiris medievals. Hem de fer constar que sols en un cas, en excavar Sant Esteve de Caulès, hem trobat —a una tomba antropomorfa amb estela anepigràfica, que podria datar-se en ple segle X—, un fragment de ferro que podria correspondre a una aixada, o al reforç d'una pala de fangar, situat al cap del difunt. Les armes, pertanyents a l'estament dels guerrers, nosaltres no les hem trobat abans del segle XII a cap sepultura; ni espases, ni punyals, ni tan sols ganivets. Tinguérem, amb tot, la sort de trobar en una sepultura del cementeri del Sull, una clau, a l'altura de la mà esquerra del mort i això ens féu pensar en un medi d'obrir les portes del Paradís. Tipològicament aquesta clau pertany a les darreries del segle XII [41]. I resulta ben evident, almenys en aquest cas, que era un objecte d'ús corrent a l'època i no pas fabricat especialment per a dipositar-lo dintre de la sepultura [42].

Quan es generalitzen els aniversaris i resos per als difunts, els segles XI i XII [43], es generalitza a Catalunya també l'ofrena del pa *dinal* (que hom diferencia del pa *dobler,* probablement de doble pes) per a l'ofertori, i que es destina al consum funerari. Sembla que a Barcelona, vers el 1330, un pa dinal valia un diner i els flequers restaven obligats a fabricar-lo, sempre que n'eren requerits [44]. En examinar els testaments de l'Arxiu de Santa Maria del Mar, i altres documents dels segles XIV i XV, hem pogut esbrinar que seguia essent viu encara a Barcelona el costum de dipositar un cove ple de pans al costat de la tomba dels difunts els dies d'aniversaris, per tal que poguessin agafar-ne un els pobres que hi anaven a resar.

40. L. BUCHET; Cl. LORREN: *Dans quelle mesure...*, cit nota 25, pàg. 36.

41. Peça inèdita, de 92 x 26 mms., localitzada en excavar la sepultura número 80, durant la sisena campanya d'excavacions, realitzada l'any 1975, al cementiri de Sant Sebastià del Sull (mun. Saldes, com. Berguedà). Pels parallels pot datar-se a la fi del segle XII.

42. Una clau semblant apareix també cisellada damunt d'un escut, amb relleu, en una estela discoide de la sèrie procedent del reomplert de la muralla del monestir de Santa Maria de Poblet (construïda el segle XIV), que ara està estudiant en Josep Maria Miró.

43. Jean-Loup LEMAITRE: *L'inscription dans les necrologes clunisiens, XIe-XIIe siècles.* — A «La Mort au Moyen Age» (Strasbourg, 1975 [1977]), pàgs. 153-167.

44. Josefina MUTGÉ: *La ciudad de Barcelona en la época de Alfonso el Benigno.* — Tesi doctoral inèdita. — Universitat de Barcelona, 1981. — Exemplar mecanografiat, vol. I, pàg. 245.

10. *Estudi comparatiu de les tombes del cementiri del Sull*

Abans de donar per acabada aquesta ràpida incursió en els costums funeraris de la Catalunya medieval volem presentar algunes consideracions globals sobre els resultats de l'excavació de la necròpolis del monestir de Sant Sebastià del Sull, realitzada entre els anys 1971 i 1977, car la Memòria de la dita excavació roman inèdita encara i la reproducció de la part referent a l'excavació del cementiri resultaria massa llarga per a incloure-la aquí.

Hem parlat ja, en un epígraf anterior, de la tipologia bàsica de les sepultures d'aquesta necròpolis i no insistirem ara en aquest aspecte. En canvi, el fet d'haver explorat o detectat 115 sepultures en una necròpolis rural que degué iniciar-se el segle X i degué deixar-se d'usar quan s'acabava el segle XII o s'iniciava el segle XIII, permet de consignar algunes xifres i d'establir certes proporcions.

Encara que la numeració arribi fins el 115 a les vuit Memòries d'excavació, de fet hi ha buits enmig, entre una campanya i la següent, per haver deixat espais sense excavar i haver reservat alguns números. El total de sepultures localitzades fou de 90, quatre d'elles dobles, i dues més amb restes de tres enterraments. El nombre total d'esquelets, o fragments d'esquelets diferents, trobats fou de 107, però vint-i-una sepultures no s'excavaren per diversos motius o s'excavaren sols parcialment i, del total, sols fou possible l'estudi antropològic de 85 persones.

Aquest estudi, realitzat, com hem indicat abans, per la doctora Josefina Roma els anys 1977 i 1978, roman inèdit i comprèn l'anàlisi minuciosa dels ossos, permetent de deduir algunes conclusions de tipus general. Sabem que tots els morts degueren enterrar-se en posició de decúbit supí, o sigui de cara enlaire en profunditats que oscillen entre 0,20 m i els 2,30 m; si bé bona part de les sepultures es situen entre 0,65 m i 1,90 m en relació amb el nivell actual del sòl, que ha variat de l'originari, augmentant molt en alguns sectors i disminuint en d'altres, a causa dels desnivells i de l'erosió del terreny per les plujes i glaçades o pels treballs agrícoles posteriors a l'abandonament de la necròpolis. La major part també dels enterraments degué fer-se en baguls de roure o d'alzina i, possiblement, els d'alguns infants en cóms o troncs de fusta buidats. Els claus o tatxes hi escassegen, però l'empremta de la fusta a les terres del voltant era ben perceptible en força casos i algun cop es conservava encara restes dels claus, especialment a la darrera etapa d'activitat de la necròpolis, representada per algunes cistes de planta trapezial i, majoritàriament, pels enterraments de fossa simple, sense lloses de coberta. Gairebé la totalitat dels enterraments es féu d'E. a W., amb la capçalera a l'W. i el cap mirant a l'E., si bé alguna vegada el crani del difunt era tombat cap al N. o cap al S., per motivacions diverses, no sempre intencionades (com per exemple

les inundacions interiors de les caixes de lloses, de les quals en tenim abundants vestigis, que en omplir d'aigua la cista i flotar-hi alguns ossos en modificaren la posició o situació). Si bé els enterraments foren fets d'E. a W., cal observar que hi ha diferència de graus, segons l'època de l'any o bé l'hora del dia en que es procedí al sepeli. Hom no observa a penes al Sull, tot i que hi ha enterraments d'homes, de dones i d'infants, la presència de sepultures orientades de S. a N. i sols en la darrera etapa, quan el sentit de l'orientació sembla haver-se ja perdut o restar mancat d'interès per part dels qui enterraven els morts, o de llurs familiars, hom hi enterra del N.E. al S.W. o bé del S.E. al N.W. Quatre casos de la primera orientació, i sols un de la darrera. També sols hem detectat un cas d'enterrament orientat de S. a N. al Sull, i correspon a un dels enterraments més antics. Cal rebutjar, doncs, la idea que la diversa orientació era deguda a la diferència de sexe. En alguns casos almenys, sembla que devia ésser motivada per la manca d'espai entre les tombes que ja hi havia, i, potser, pel desig d'ésser enterrat al costat d'un parent. No podem oblidar la força que tenia en vida, i en la mort, la vinculació de les persones a un grup familiar.

Del total de 85 persones estudiades al Sull hi ha 30 homes, 17 dones, 5 persones joves o adolescents de sexe indeterminat, i 33 nens o nenes, petits o albats, morts abans de complir els vuit anys d'edat. La mortalitat infantil devia ésser ben respectable, car suposa un 39 % de les persones estudiades. La major part d'aquests infants moriren abans de complir l'any d'edat: acabats de néixer, als tres o quatre mesos, en sortir les primeres dents, al mig any, entre els deu i onze mesos; i un parell, entre l'any i mig i els dos anys. Sols dos d'ells figuren morts entre els 4 i els 5 anys d'edat, i tres més entre els 7 i 8 anys. La gran majoria dels infants moria de pocs mesos, abans de complir el primer any de vida.

De les dones, cinc moriren entre els 20 i els 30 anys d'edat, una entorn dels 40, una altra entorn dels 50, dues complerts els 60 anys, i solament una arribà a sobrepassar aquesta edat i morí als volts dels 65, essent difícil de precisar l'edat de les set restants. Sembla que hom pugui entreveure en aquestes morts de joventut les conseqüències d'infantaments difícils, car dues dones almenys foren enterrades amb nens de pocs mesos. La menopausa podria invocar-se en dos dels casos (entre els 40 i els 50 anys d'edat) i restarien tres dones que sobrepassarien aquesta època difícil, cap però arribaria a complir els setanta anys.

Pel què respecta als homes, d'un total de trenta, tres moriren entorn dels vint anys o poc abans de complir-los, altres dotze entre els 30 i els 40 anys, quatre entorn dels 45, altres cinc entre els 45 i els 60, dos entre els 65 i els 70, i tan sols un sobrepassà els 70 anys. La meitat dels homes que superaren l'adolescència i la joventut morien entre els 30 i els 45 anys. I ben pocs podien tenir l'esperança de complir els seixanta. Cal deduir d'aquestes xifres, tot i

que hom no pugui establir tants per cent vàlids, que ben pocs arribaven a la vellesa, i que el cicle vital de l'home s'havia acomplert entorn dels 50 anys. Un dels homes del Sull, que morí entorn dels 35 anys d'edat, s'havia trencat la cama dreta i se li havia curat.

Sembla poder-se deduir, també, que els homes, amb certa tendència a la dolicocefàlia, eren més alts que les dones. L'estatura dels homes adults devia oscillar entre 1,65 i 1,68 metres, si bé trobem un parell d'individus de 1,69 m, un de 1,71 m i un de 1,86 metres; aquests dos darrers moriren, respectivament, als 35 i als 45 anys d'edat, corresponent la sepultura del darrer a una de les més solemnes i tardanes del cementiri del Sull. Es possible que ambdós fossin clergues, monjos o priors del Sull.

Les dones devien ésser una mica més baixes, a jutjar per les dades que tenim, i amb certa tendència a la braquicefàlia. Hi ha dones d'1,68 m d'alçada (les dues més altes), però n'hi ha també d'1,63 m, d'1,54 metres, i fins d'1,48 i 1,47 m, alguna amb tendència al prognatisme i d'altres amb malformacions somàtiques.

La major part de les persones d'ambdós sexes mostren les dents i sobretot els queixals molt gastats, fins i tot els més joves, si bé hom no hi troba a penes càries. El règim alimentari influïa, sens dubte, en el desgast prematur de la dentició. I no sembla pas que dit règim de vida es pugui considerar òptim.

Aquestes breus consideracions no són pas, amb tot, definitives, però ens proporcionen una primera aproximació als homes i dones dels segles X al XII, pertanyents al món rural. Un dels homes, mort entre els 65 i els 70 anys d'edat, mostra una capacitat craniana excepcional. Es el que aparegué amb l'olleta entre les cames, a què ens hem referit en un epígraf anterior.[45] Cal tenir en compte, això no obstant, que el cementiri del Sull no fou un cementiri exclusiu per a la comunitat monàstica, molt reduïda fins i tot durant els primers temps, sinó que fou cementiri també dels servents i dels veïns camperols de la rodalia que devien voler ésser-hi enterrats fins que, entrat el segle XIII, el santuari de Gresolet arrabassà el prestigi al Sull, tal vegada dominat ja per un senyor feudal.

Sembla que, almenys en alguns casos, les cendres que apareixen sobre les sepultures poden interpretar-se com a deixalles dels menjars rituals. També, entre les terres, solen trobar-se alguns fragments de ceràmica, però és difícil d'esbrinar-ne la procedència car, en cap cas —tret de l'assenyalat abans—, hom troba peces senceres, sinó sols fragments petits barrejats amb les terres diverses vegades remogudes.

Un dels problemes que planteja l'estudi de la necròpolis de Sant Sebastià

45. Vegeu la nota 38 d'aquest treball. Segons ens diuen verbalment, l'any 1982, hom ha localitzat a Bellvitge unes olletes en sepultures.

del Sull és la posició dels cadàvers dintre de les sepultures. Si considerem com a més antigues les sepultures de fossa cobertes amb grans lloses (19 exemples en total, o sigui el 21 %), veurem que hi ha una gran varietat de profunditats, dintre del mateix sector del cementiri, i també varia la posició dels avantbraços, braços i mans, ja apareixent els morts amb els braços creuats damunt del pit, ja ambdós braços sobre la pelvis, ja sols l'esquerre damunt del pit i el dret sobre l'estómac, ja al revés: el dret sobre el pit i l'esquerre damunt la pelvis, si bé predomina la segona d'aquestes posicions esmentades. Hi ha dos casos en què sepultures d'aquest tipus mostren els esquelets amb els braços ben creuats damunt del pit i les mans sobre les espatlles contràries.

Les sepultures de cista amb parets de pedres, poc abundants (7 en total), solen preferir la posició del braç dret damunt la pelvis o l'estòmac, i l'esquerre sobre el ventre o bé estès. I les cistes de parets de lloses verticals, que són majoria en el sector Nord (30 en total), solen oscillar també, mostrant un braç torçat en angle, i l'altre estès al llarg del cos.

Cal arribar, però, a les sepultures més tardanes del tipus cista de parets de lloses verticals, que ténen ja planta trapezial i no deuen ésser anteriors a la segona meitat del segle XII, per a trobar-hi els esquelets amb els braços estesos a ambdós costats del cos, tenint a l'interior de la capçalera peces de pedra tosca preparades per a dipositar-hi i emmarcar el cap, ja en forma adintellada, ja en forma d'arc de ferradura, ja en forma de paral·lelepípedes solts, un a cada costat del crani. Aquestes sepultures solen ésser les més allunyades del temple que centra el cementiri i, en algun cas, es troben a 12 metres de distància, que devia ésser el radi de màxima expansió del cementiri en el cas del Sull i d'altres exemples rurals, de cementiris d'una capacitat mitjana.

11. *Consideracions finals*

Vers els segles VII-VIII el cementiri tradicional on les tombes eren collocades en files, una darrere l'altra, tot i que ja restaria cristianitzat, és abandonat; en general s'inhuma, des d'aquells moments, en un cementeri nou situat al voltant de l'església parroquial [46] i on els grups familiars s'hi enterren junts, formant una mena d'àmbits territorials separats. Si bé encara el segle X hi ha la tendència a enterrar sols i agrupats els albats. No es perd, amb tot, a Catalunya el costum de seguir-los enterrant davant de les cases i, com hem vist, dintre d'elles.

Des del segle XI —tot i que no s'hagi generalitzat encara l'enterrament a la parròquia— cada lloc de culte, per petit que sigui, sol aparèixer voltat d'algunes tombes. Hom troba necròpolis al camp, als voltants de les *villes* i a

46. L. BUCHET; Cl. LORREN: *Dans quelle mesure...* cit nota 25, pàg. 46.

l'interior dels nuclis de població.[47] Els cementiris tendeixen a envoltar els petits priorats rurals i no sols les parròquies rurals i urbanes, com més tard rodejaran els convents de les ciutats o dels barris forans.

Però escassegen les inscripcions funeràries. Abans del segle XII rares vegades apareix el nom del difunt a les sepultures, fins i tot en el cas que aquestes tinguin esteles. Les esteles semblen collocades per tal d'evitar les destruccions d'enterraments anteriors, més que per a recordar-nos els noms dels que hi ha sebollits. Hom ha parlat del gran anonimat de la mort a les necròpolis medievals, i no ha pas exagerat la nota. L'epitafi és un signe de categoria social.

A mesura que creixen les poblacions, i sobretot des del segle XII, el nombre creixent d'inhumacions sembla afavorir el reaprofitament de les sepultures i, des de llavors, sembla ja freqüent la substitució de cossos a les tombes. Especialment entorn dels nuclis urbans, el fenòmen es produeix més aviat i sol ésser habitual, tal vegada per la manca d'espai als cementiris parroquials i conventuals. Al món rural, en canvi, sembla tardar un xic més, car cada família té limitat el lloc de sepultura dels seus membres, i hom coneix bé on li pertoca d'ésser enterrat. D'ençà que hom retorna a la moda dels sarcòfags exempts, amb tot, els reaprofitaments seran més necessaris. Ara, no obstant, hem volgut deixar de banda els darrers segles medievals.

47. Entre els estudis recents i notícies de necròpolis medievals cal recordar els de E. MORRAL i C. LLOBET: *Sant Nicolau: Resultats d'una prospecció.* «Arrahona» (Sabadell), II.ª època, núm. 4-5 (1978), pàgs. 7-52. — R. BATISTA i J. BONAMUSA: *Troballa d'una necròpolis de l'alta Edat Mitjana a Vilassar de Dalt.* «Información Arqueológica» (Barcelona), núm. 16 (1975), pàgs. 106-108, notícia de set enterraments de lloses, de planta rectangular, a les Planes d'En Boquet, vers el cim del Turó d'En Banús. — J. BONAMUSA ROURE: *Necròpolis de l'alta Edat Mitjana a Sant Pere de Riu (Tordera).* «Quaderns de Prehistoria i Arqueologia de Mataró i el Maresme, Secció Arqueològica» (Mataró), núm. 2 (1977), pàgs. 41-42. — J. VIRELLA I BLODA: *Aportacions al tema de les sepultures antropomorfes.* «Amics de l'Art Romànic» (Barcelona), núm. 5 (1980), pàgs. 36-37. — A. DAURA i J. GALOBART: *Les tombes medievals excavades a la roca. El cas del Bages.* «Dovella» (Manresa), núm. 5 (1982), pàgs. 13-23.

LÀMINA I

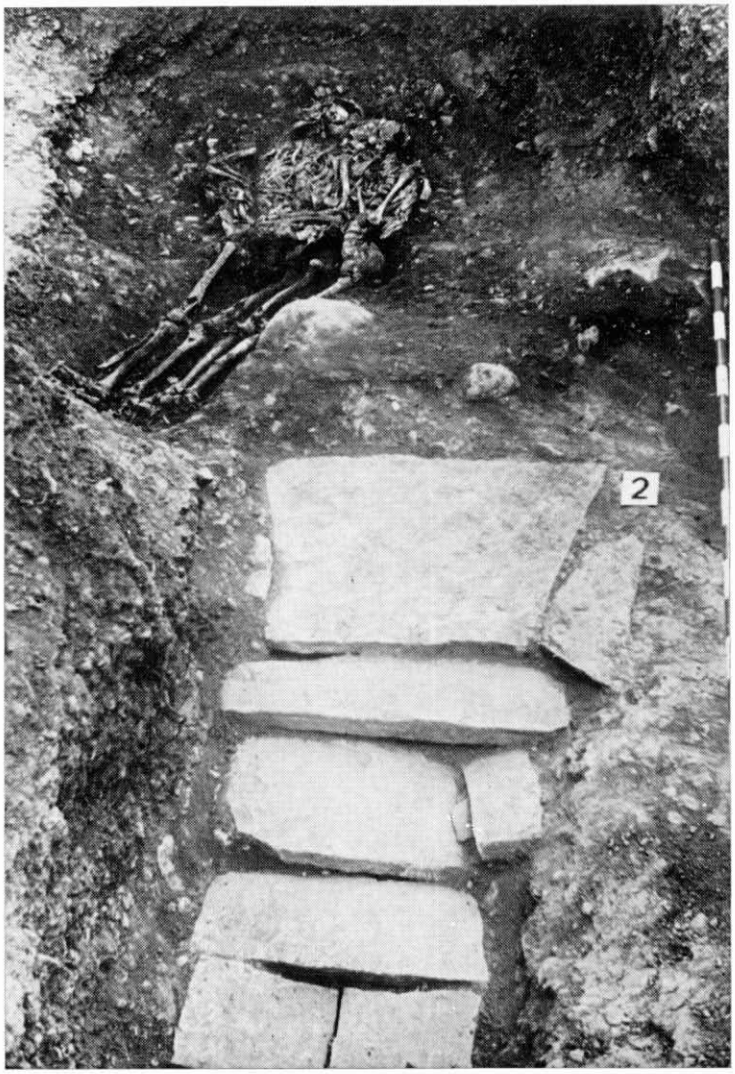

FIG. 1. Sant Sebastià del Sull. 1.ª Campanya (1972), Sector E. Sepultura de fossa doble (núm. 1) amb coberta de lloses planes (núm. 2). (Foto M. Riu).

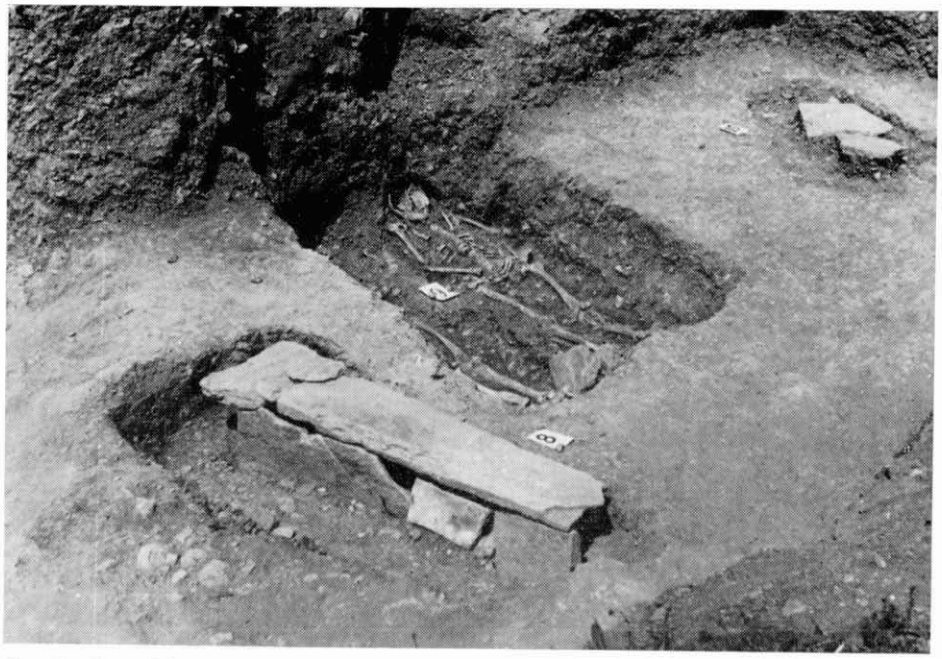

FIG. 2. Sant Sebastià del Sull. 2.ª campanya (1973). Sepultures de fossa simple (núm. 9) i, a un nivell superior, cista infantil de lloses verticals, amb coberta de lloses planes (núm. 8). (Foto M. Riu).

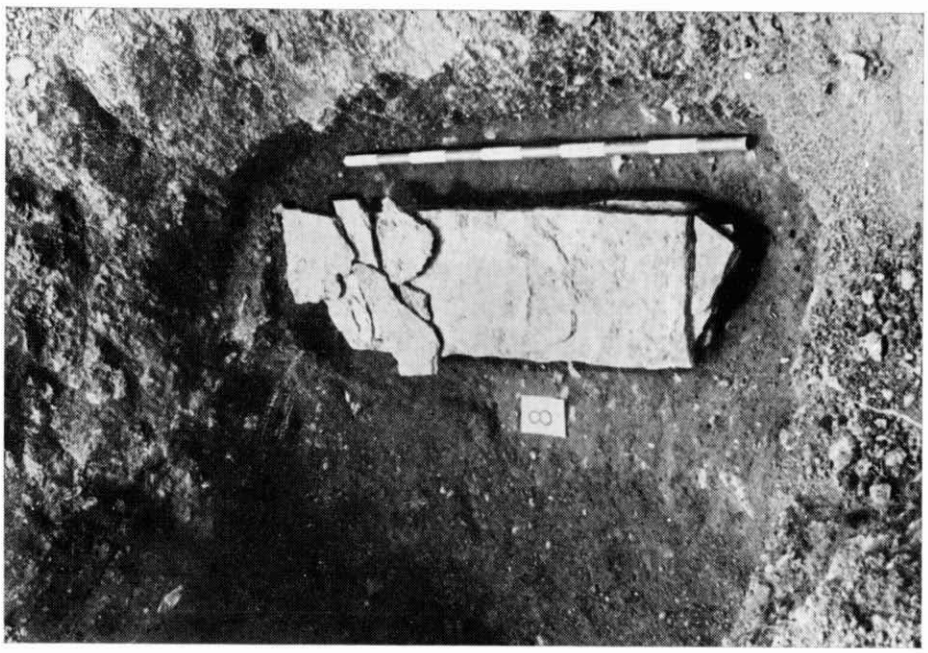

FIG. 3. Sant Sebastià del Sull. 1.ª campanya (1972). Coberta de la cista de lloses verticals (núm. 8), formada per una gran llosa horitzontal i altres lloses petites. (Foto M. Riu)

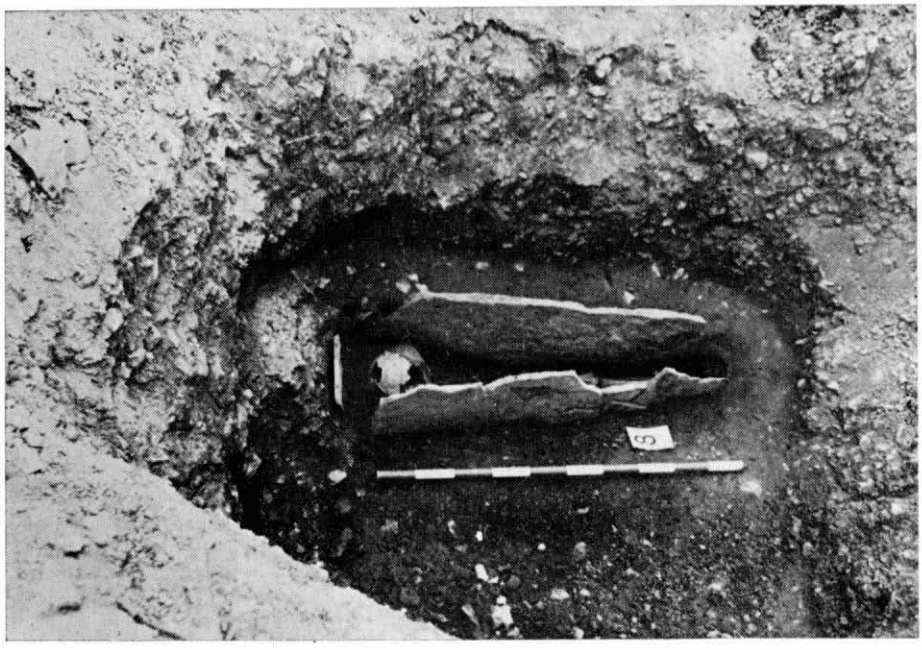

FIG. 4. Sant Sebastià del Sull. 1.ª campanya (1972). La cista de l'enterrament núm. 8, un cop excavada. Observeu la lloseta de capçalera. (Foto M. Riu).

FIG. 5. Sant Sebastià del Sull. 6.ª campanya (1975). Sepultura de cista (núm. 89) formada per lloses verticals, amb dues peces soltes de tosca als dos costats del crani, donant-li forma antropomòrfica. (Foto M. Riu).

FIG. 6. Sant Sebastià del Sull. 6.ª campanya (1975). Sepultura de cista (núm. 84), amb una peça de tosca formant arc de ferradura a la capçalera. (Foto M. Riu).

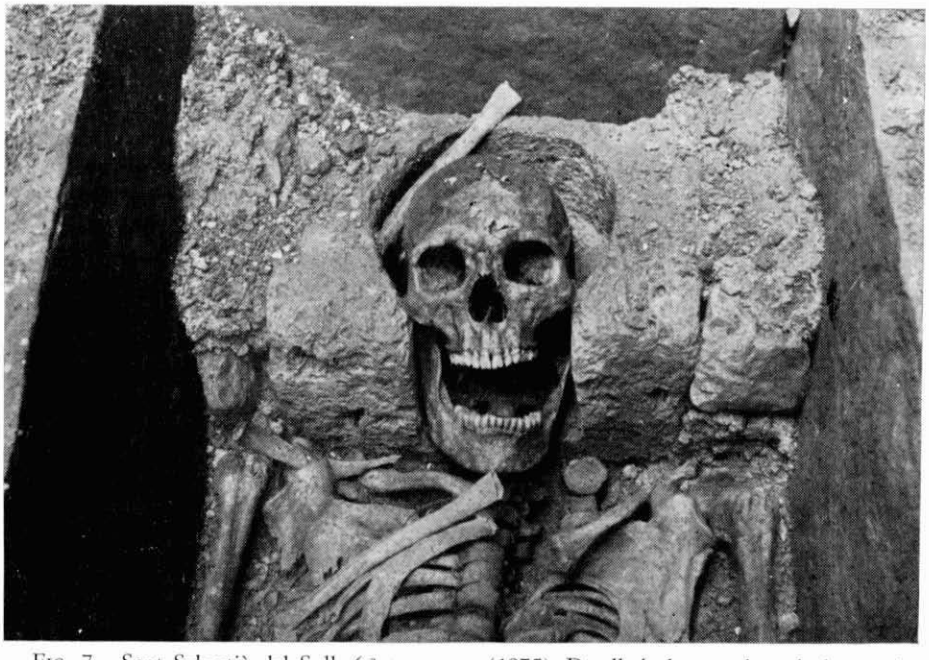

FIG. 7. Sant Sebastià del Sull. 6.ª campanya (1975). Detall de la capçalera de la mateixa cista (núm. 84), un cop aixecades les lloses de coberta i abans d'iniciar l'excavació. (Foto M. Riu).

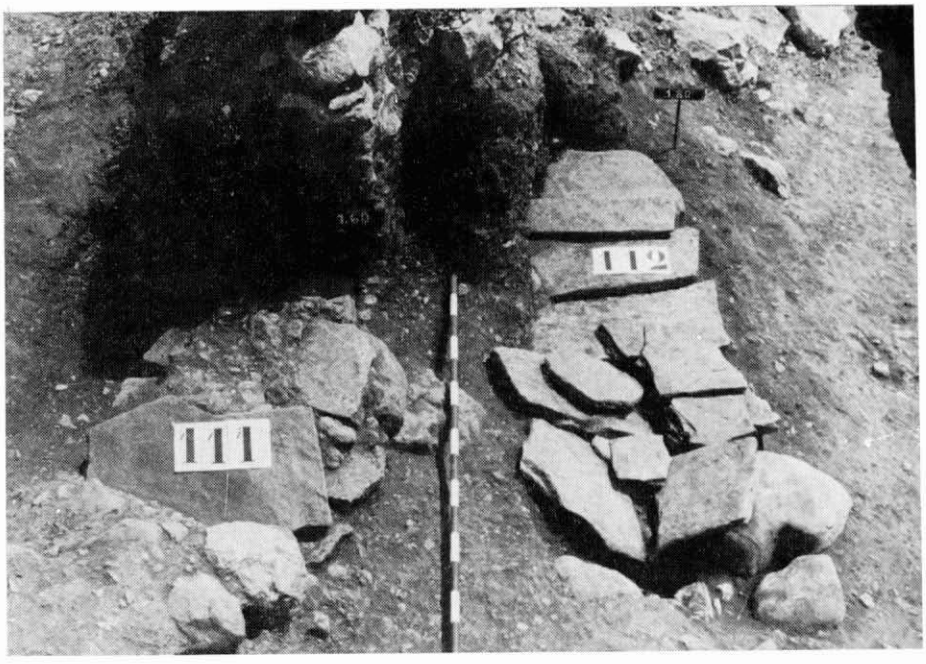

FIG. 8. Sant Sebastià del Sull. 8.ª campanya (1977). Aspecte de les cobertes de lloses de les sepultures núm. 111 i 112, situades a 1,60 m. i 1,80 m. de profunditat, al Sector N. (Foto M. Riu).

FIG. 9. Sant Sebastià del Sull. 8.ª campanya (1977). Sepultura núm. 112, un cop excavada (Foto M. Riu).

FIG. 10. Sant Sebastià del Sull. 8.ª campanya (1977). Lloses de coberta de la sepultura núm. 113, del tipus cista, abans d'obrir-la. Sector N. (Foto M. Riu).

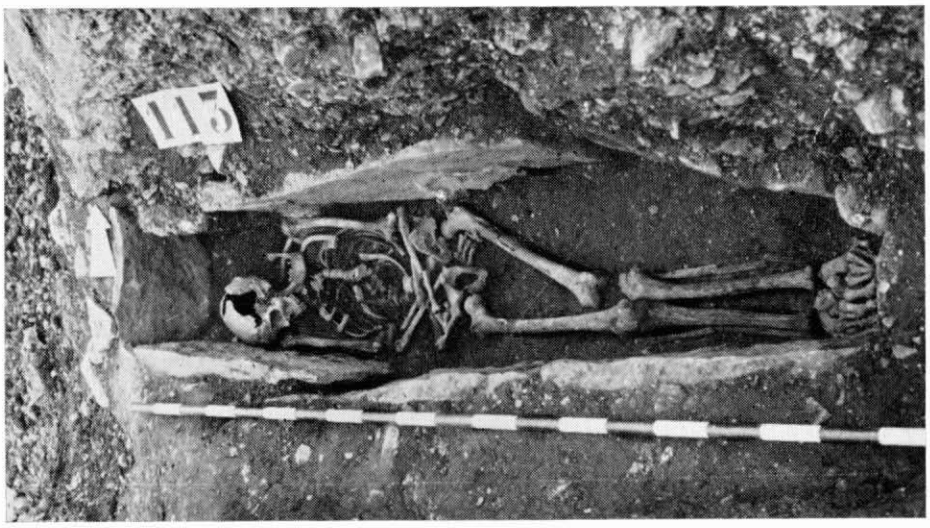

FIG. 11. Sant Sebastià del Sull. 8.ª campanya (1977). La mateixa cista núm. 113, de parets de lloses verticals, un cop excavada. Observeu la orientació i la posició del cap, braços i cames. (Foto M. Riu).